

BURSA'DA SELÂTİN İMARETLERİ

Mefail HIZLI*

ÖZET

Vakıflar tarafından finanse edilen imaretler, Osmanlı sosyal hayatının önemli kurumları arasındadır. Bu kurumlar daha çok padişahlar tarafından ihdas edilmekle beraber, ileri gelen devlet adamları ve varlık sahibi kişiler tarafından kurulan imaretler de vardır. Bu müesseselerde fakir vatandaşlar, vakıf personeli ve medrese talebelerinin iâşesi temin edilirdi. Bu makalede Bursa'da kurulmuş beş büyük imaret incelenmektedir.

SUMMARY

The *Imârât* of Sultans in Bursa

The *Imarat* (the kitchens for the poor) financed by the *Waqfs* were important institutions in the Ottoman social life. They were mostly established by the Sultans as well as the high rank statesmen and the rich. In these institutions, not only the poor but also the waqf personnel and the madrasah students were provided for their daily food. This article investigates five of these important *imârât* in Bursa.

GİRİŞ

Osmanlı sosyal hayatının en önemli kurumlarından biri olup vakıflar tarafından finanse edilen imaretler, sosyal dengenin sağlanmasında önemli hizmetler sunmuştur. Bu müesseselere Osmanlı coğrafyasının bütününde rastlamak mümkündür. Özellikle padişahların öncülük yaparak kurdukları külliyelerin bir ünitesi durumundaki imaretlerin inşası konusunda devletin ileri gelenleri ile sosyal statüsü ve ekonomik düzeyi yüksek kişilerin de ciddi anlamda katkıda buldukları görülmektedir. Gerçekten de Bursa gibi, devletin ilk başkenti konumundaki bir şehirde, padişahların kurdukları beş imarete, diğer devlet erkânı yaklaşık on daha ilâve ederek kentte yaşayan fakir

* Prof. Dr.; U.Ü. İlâhiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı

vatandaşlar ile vakıflarda çalışan personelin ve eğitim almakta olan medrese talebelerinin iâşe imkânları sağlanıyordu.

Bu çalışmada, Bursa'da Osmanlı klâsik döneminin padişahları tarafından yaptırılan imaretler, daha çok Bursa Mahkeme Sicilleri'nden elde edilen bilgiler ışığında ele alınmaya çalışılacaktır. Bursa'daki diğer imaretler ile genel anlamda imaretlerin işleyiş biçimleri ise daha geniş bir araştırmanın konusu olduğundan, bu husus tarafımızdan bir başka müstakil çalışmada değerlendirilecektir.

1. ORHAN GAZİ İMARETİ

İmaret, ilk Osmanlı hükümdarı Osman Gazi'nin oğlu Bursa fâtihi Orhan Gazi tarafından yaptırılmıştır. 1326 yılında fethedilen Bursa'nın, Hisar'da sıkışıp kalmasının mümkün olmayacağını anlayan ve şehri genişletme zarureti hisseden Orhan Gazi, fethin üzerinden 10 yıl geçmesine rağmen hâlâ ıssız durumdaki bir bölgeye¹ kendi adıyla anılan bir külliye inşâ ettirdi. Ulucami'in yaklaşık 150 m. kadar doğusunda konumlanan bu külliye'nin üniteleri arasında cami'nin yanısıra medrese², zaviye, misafirhane³, mektep⁴ ve imaret/hane de bulunmaktaydı. Günümüzde bu külliye'den sadece cami, aslî fonksiyonuyla hizmet vermeye devam etmektedir. Diğer binalardan günümüze intikal eden herhangi iz tespit edilememektedir.

1326-1360 yıllarını kapsayan Orhan Gazi devrinde ülkede çok sayıda dinî ve sosyal kurum vücuda getirilmiştir⁵. Bu arada devrin padişahı Bursa dışında, İznik⁶ ve Bilecik'te⁷ birer imaret yaptırmıştır.

¹ En önemli Osmanlı kroniklerinden biri kabul edilen Kitab-ı Cihannümâ'da Neşrî, Bursa Orhan Gazi İmaretî'nin konumuna ilişkin bilgi verirken şu tanıklıkta bulunur: "...Ve Bursa'da yapdurdığı 'imâret yiri bir ıssız yiridi-kim, ikindüden sonra âdem varmağa vehm iderdi. Zira Gök-Dere suyu ol eyyâmda Balık-Pazarı'nda akardı. Ol sebebden dereyi öte yakaya geçmeğe vehm iderlerdi. Sonradan derenün çaydan yana tarafına At-Pazarı olıcak, hisardan yana biraz emin oldu..." Mehmed Neşrî, Neşrî Tarihi (Kitâb-ı Cihannümâ), (haz. F.R.Unat-M.A.Köymen), Ankara 1987, I,187.

² Bkz. Mefail Hızlı, Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri, İstanbul 1998, s.25-26.

³ Bkz. A. M. Turgut Koyunluoğlu, İznik ve Bursa Tarihi, Bursa 1935, s.81; M. Tayyib Gökbilgin, "Bursa'da Kuruluş Devrinin İlim Müesseseleri, İlim Adamları ve Bursa Tarihçileri Hakkında", Necati Lugal Armağanı, Ankara 1968, s.261-262.

⁴ Bkz. Mefail Hızlı, Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sibyan Mektepleri, Bursa 1999, s.158-159.

⁵ Orhan Gazi devrinde padişah, yakınları ya da devlet ileri gelenleri tarafından yapılan 100'ü aşkın eser için bkz. Ekrem H. Ayverdi, Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri I, İstanbul 1966, s.21-216.

Bursa'daki imaretin içinde bulunduğu külliye'nin inşa tarihini, İsmail Hami Danişmend 1336 yılı olayları arasında zikreder⁸. Ancak camii'nin kitabesinde yer alan ibareler, binanın yapımının 1339/1340 yılında gerçekleştirildiğini açıkça belirtmektedir. İmaretin de bu tarihte ya da hemen sonra inşa edildiği tahmin edilebilir.

Kitâbeden ayrıca anlaşıldığına göre, 816/1413'de Karamanoğlu Mehmed Bey'in Bursa'yı talan ve tahribatı sırasında külliye ateşe verilmiş, birkaç yıl sonra 820/1417'de ise tamir edilerek tekrar hizmete sunulmuştur.

Orhan Gazi'nin, imaretin de içinde bulunduğu külliye ile ilgili 15 varak ve 28 sayfalık vakfiyesinin bir nüshası tespit edilmiştir. Bu nüsha, Amasya Tarihi adıyla bir eser yazan Hüseyin Hüsameddin Efendi tarafından 1926 yılında, özellikle vakfiyede yer alan tarihî şahsiyetler hakkında eklediği bir bölümle yayınlamıştır⁹.

Vakfiyede giriş sonrasında imâretten bahsedilen kısımda şu satırlarla karşılaşılmaktadır: "...mahrûse-i Bursa...da binâ eylediği zâviyeyi ki beyne'n-nâs `imâret dinmekle ma'rûfdur ve zâviye-i mezbûreye muttasıl olan bağları ve emâkini ve mesâkini ve metâbin ve esâtıbı ve metâbih ve mehâtıbı¹⁰ ve örtülü ve açık yerleri ve çartakları ve üstûvânları müstemile muhavvata-i kebîreyi ki zâviye ve muhavvata beyne ahâliyyi'l-belde kemâl-i meretebe meşhûr olmağın tahdîd ve tavsîfden müstagnîdir. Evsâf-ı âtiyü'z-zikr ile muttasîf olan meşâyih ve `ulemâ ve sâdât ve fukarâdan sâdirîn ve vâridîn için şâibe-i riyâdan hâlise ve sâfiye-niyyet ve nûr u ziyâsı kesîre ve sâfiye olan taviyyet ile vakf u habs eyledi..."¹¹

Bundan sonra, imarete tashih edilen evkaf ayrıntılarıyla sıralanmaktadır. Vakfiyenin ilerleyen bölümlerinde zaviye ya da imaretin nasıl kullanılacağıyla alakalı şartlar yer alıyor: "...Zâviye-i mezbûreye vâridîn ve müsâfirînden zî sulehâ ile mütehallî ve evkât-ı

⁶ Bkz. Mehmed Neşrî, age, I,163; Oktay Aslanapa, "İznik'te Sultan Orhan İmâret Camii Kazısı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı, I(1964-1965), s.23 vd.; Ayverdi, age, I,179; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1988, I,564.

⁷ Bkz. Ayverdi, age, I,36-38; Semavi Eyice, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi: Zâviyeler ve Zâviyeli-Camiler", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XXIII/1-2 (1962-1963), s.34-35.

⁸ Bkz. İsmail H. Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, İstanbul 1971, I,20.

⁹ Bkz. (Hüseyin) Hüsameddin, "Orhan Bey'in Vakfiyesi", TTEM, 1 Eylül 1926, 17(94), s.284-301.

¹⁰ Hüsameddin, agm, s.286. Ayverdi'nin eserinde ilgili kısımda ibare aynen şöyledir: "...olan mesâkin ve metâbin ve metâbih ve örtülü..." Bkz. Ayverdi, age, I,64.

¹¹ Hüsameddin, age, s.286; Ayverdi, age, I,64.

salâtı kemâ yenbagî muhâfız ve mukassim olub muhassılı'1-kelâm muhâlatası lâyük olamayan umûrun karışmasını ol kimse zâviye-i mezbûreye nüzûlden men' olunmaya, kaçan ki ol makûle kimesne zâviye-i mezkûreye nâzil olub üç gün ikâmet eylese eğer mütevellî-i vakf ol kimsenin üç gündən sonra zâviyede ikâmetini re'y eyler ise turguda(?) ve illâ huddâm-ı zâviye ikâmet murâd eyleyen kimesneye mukaddemâ şart-ı vâkîfi beyân eyleyüp tenbîh eyleye, tâ ki ba'dehu hurûcdan rencide ve mütezzî olmaya ve bu zikr olunan şurûtu mütevellî-i vakf bi-nefsihi hâzır olsa kendüsi bi'z-zât hâzır omadığı takdîrce bu şurût-ı mezkûre yerine nâib koduğu kimesnenin re'vine mufevvaz ola ve dahi şöyle şart eyledi ki, zâviye-i mezbûreye kibâr-ı 'ulemâdan ve meşâyih ve sâdâtdan nâzil olan kimesnenin hizmetinde hâdim 'alâ mâ yenbagî kâim olub üç güne dek varları yümñ vire ve hammâma ilete ve âdâb ri'âyetinde sâir hânkâh ve zâviyelerde cârî olan 'âdet üzre edâ-i hizmetde tamâm ictihâd eyleye, kaçan ki üç gün mürûr eyleye ol müsâfirin zâviye-i mezbûrede ikâmeti mütevellî re'vine ve yâhud mütevellînin vekîli ve kâyimmakâmı olan kimesnenin re'vine menût ve merbût ola ve dahi şart eyledi ki, zâviye-i mezbûreye nüzûlden hiç kimesne men' olunmaya illâ meger ki fâsik olub fiskını î'lân ve ızhâr eyleye ve yâhud bî-namâz ve târikü's-salât veyâ bid'at ehli olub ve dalâleti ichâr olmaya..."¹²

Vakfiyesine, misafirlerin ağırlanmasına dair şartları bu şekilde teferruatıyla derc eden Orhan Gazi'nin, Bursa'dakinden önce yaptırdığı İznik İmaretî'nin açılışı sırasındaki tavrını Âşıkpaşazâde şöyle aktarıyor: "İmaretin kapısı açılıp yemek pişince Orhan Gazi evvelâ kendi mubarek eliyle yemek dağıttı. Çırağını da ilk gece kendisi yaktı"¹³.

Bursa vakfiyesinde, zaviye ve imaretteki ilk görevli kadrosu hakkında bilgi edinilmektedir. Bu görevliler; mütevellî, şeyh, imam, huffaz, nakîb, ferrâş, câbî, hâdim, tabbâh ve bevâbîn olarak sıralanmaktadır. Bunlar arasında sadece mütevellî ve şeyhe ayrılan ödenekler tasrih edilmiş, diğer görevlilerin tayin ve azilleri gibi ücretlerin belirlenmesi mütevellînin tasarrufuna bırakılmıştı.

Ayverdi, Orhan Gazi İmaretî'nin konumunu tespit ederken, medrese, zaviye ve imaretin birbirine bitişik olduğunu, aşevi anlamındaki imaretin en kuzeyde yer aldığını belirtir¹⁴. Bu haliyle imaret, 1935 yılına kadar Büyükşehir Belediyesi binasının hemen altında varlığını sürdürmüş, bu tarihten sonra bina yıktırılarak yol haline dönüştürülmüştür¹⁵. Ayverdi ayrıca, "tayin edilemeyen bir

¹² Hüsâmeddîn, age, s.289-290.

¹³ Aşıkpaşaoğlu Tarihi (Tevârîh-i Âl-i Osman), (nşr. Atsız), İstanbul 1970, s.47.

¹⁴ Bkz. Ayverdi, age, I,95.

¹⁵ Bkz. Koyunluoğlu, age, s.81; Baykal, age, s.103.

zemandâ zâviye yıkılmış, yalnız matbah kalmış ve oradan şehrin fukarâ-ı müslimînine,...ve imam, hatîb ve sâire gibi hayrât hademesine ve taalebeye aş dağıtıldığı için, aşhane mukaabili `imâret ta'biri bu mutfağa `alem olmuştu" diyerek M. Şemseddin Ulusoy'un bizim ulaşamadığımız Medâr-ı Şems adlı eserinden şöyle bir alıntı yapar: "...câmi civârında tâbhâne imâret gibi şeyler de yapılmıştır. `imâreti duruyorsa da şimdi Belediye olan mahallin müsâfirhane ve tekye olduğu anlaşılıyor. Mürûr-ı zemânla harâb olmuş oraları arsa-i hâliye iken Belediye dâiresi yapılmıştır"¹⁶.

Orhan Gazi İmâreti ile ilgili Bursa Mahkeme Sicilleri ve diğer arşiv belgelerinden hareketle, sözkonusu yapı hakkında birçok ayrıntı tespit edilebilmektedir. Külliye'nin bütün ünitelerini alâkadar eden yapılara ait onarımları içeren belgelerin çoğunlukta olduğunu ve bu belgelerin bizi onaltıncı yüzyıl sonlarından başlayarak bilgilendirdiklerini belirtmek isteriz.

İmâretin de içinde bulunduğu vakıf, genel olarak "Sultan Orhan" ya da "Sultan Orhan Gazi"¹⁷ adlarıyla kayıtlara geçirilmekteydi. Orhan Gazi İmâreti ile ilgili rastlayabildiğimiz ilk belge 1627 yılına ait olup imâretin fiziksel ayrıntıları hakkında dolaylı bilgi vermektedir. Belgeye göre, Sultan Orhan Mahallesi'nden el-Hâc Mehmed b. Veli adında biri mahkemeye başvurarak, "...Sultân Orhân vakfından olup mahalle-i merkûmede vâki` bir tarafı vâkıf-ı müşârunileyhin binâ eylediği `imâret-i `âmireye ve bir tarafı `imâret-i mezkûre fırınına ve bir tarafı benim mülkûme ve bir tarafı tarîk-i `âmma müntehî olan oda bundan akdem muhrak olup ba'zı yeri tahrib olmağla bey` olunup arzına mukâta'a takdîr olunmak vakfa enfa` olmağın vakf-ı mezbûrun mütevellîsi olan Mustafâ Ağa zikr olunan odayı üç yüz fiddî akçeye bana bey` ve ben dahi iştirâ edüp kabz u teslîm-i mebî` etdikden sonra ehl-i vukûf tahmîniyle yılda on iki akçe mukâta'a takdîr edüp tasarrufuna bana izin verdi..." diyerek mütevellinin imzalı ve mühürlü temessükünü ibraz edip "hucet" isteğinde bulunmuştu¹⁸.

1628 yılına tarihlenen diğer bir belgeye göre, vakıf mütevellisi, mahkemede özellikle cami'in ve diğer bazı musakkafâtın şiddetle onarıma ihtiyaç duyduğunu belirtmiş ve harcanacak miktarın tespiti için "ehl-i vukûf" gönderilmesini istemişti. Vakıf binalarında yapılan incelemelerden sonra tamir yapılacak üniteler tek tek belirlenmiş ve bu arada, imâretin üzerinde eksik olan 2500 adet frenk kiremidi için toplam 1.120 akçe ödenek ayrılması gerektiği tutanaklara geçirilmişti¹⁹.

¹⁶ Bkz. Ayverdi, age, I,95.

¹⁷ Bkz. BŞS B 49 25a, B 58 113a,129b, B 76 91a, B 94 93b, B 117 61b, B 131 32b.

¹⁸ Bkz. BŞS B 48 80b.

¹⁹ Bkz. BŞS B 49 25a.

Bu tamirden yedi yıl sonra çok şiddetli lodosun estiği 1635 yılında, vakıf mütevellisi İsmail Ağa ibn Ahmed, cami ve diğer binaların yanısıra "ve 'imâret-i âmireleri kurbünde buğday anbarı sakfı ve kiremidleri dahi mürûr-i eyyâm ile 'imâret ve meremmete muhtâc" olduğunu belirtmesi üzerine , "vakfın buğday anbarı üzerine cem'an akdarmağa ve sakfın meremmetine ve kiremid noksânına ve üstâdiye ve ırgâdiyesine 1.100 akçe" harcanacağı tahmin edilmişti²⁰.

1637 yılında imarette pişirilen yemekten her gün için 100 dirhem ağırlığında 6 adet fodla ve 3 kepçe dolusu yemek alma hakkına sahip olan Ebu Bekir bin Kasım vefat edince, bu hakkı fukaradan bir başkasına devredilmişti²¹.

1706'da Dârü's-sa'âde ağası Süleyman Ağa'nın mahkeme sicillerine geçirilmiş bir mektubunda, "Sultân Orhân Gâzî evkâfından yevmî on kıt'a fodulaya mutasarrıf olan... Şeyh Mehmed bin Şeyh Ahmed nâm kimesnenin mutasarrıf olduğu fodulasın mütevellî-i vakf edâya te'allül eyledüğün merkûm gelüp tarafımıza 'arz-ı hâl ile inhâ etmekle mektûb tahrîr ve irsâl olunmuşdur"²² denilmekte ve vakfın mütevellisinden durumun düzeltilmesi istenmektedir.

Bir süre sonra, 1732'de imaretin ciddi bir onarımdan geçtiği anlaşılmaktadır. Belgede, yapılacak tamirin niteliği ve harcanacak miktar bir bilirkişi komisyonu tarafından şöyle kayıt altına alınmıştı: "... Medîne-i Bursa'da ... Sultân Orhân Gâzî ... hazretlerinin câmi'-i şerîf ve 'imâret-i münîf ve medrese-i latîf ve türbe-i nazîfleri ta'mir ve termîmlerine ... medîne-i mezbûrede mi'mârbaşı Ya'kûbzâde es-Seyyid Sa'îd Efendi ve halîfesi Mehmed b. Mustafâ ve sâir ebniye ve sukûf ahvâline tâm vukûfu olan bî-garaz müslimûn icmâ' ve ittifâk üzre haber verdikleri mesârifdir ki, ber-vech-i âtî zikr olunur. Fî 25 R.âhir 1145.

'Imâret-i şerîfe ve kilârın şark ve kible tarafında sagîr ve kebîr mücedded bi-hisâbi terbi'î beş yüz on zirâ' ve her zirâ'ı derz ve hatıl ve eğri(?) ve üstâdiye ve ırgâdiye ve sâir levâzım ile altmışar akçe tahmîn olunan iki duvara masrûf: 30.600 akçe

Bi-hisâbi terbi'î sekiz yüz otuz iki zirâ' olub ke'l-evvel mücedded her zirâ'ı altmışar akçe tahmîn olunan anbâr ve kilâr sakıflarına: 49.920 akçe

'Imâret-i merkûm me'kelinin ceviz kapısı yine cemî' mühimmâtıyla: 500 akçe

Kilâr-ı merkûmun kapısı mücedded cümle mühimmâtıyla: 1.500 akçe

²⁰ Bkz. BŞS B 58 111a.

²¹ BŞS B 61 78a.

²² BŞS B 94 162a.

`Îmâret-i mezkûrenin şeyhi olanlara mebnî mücerred sofa cümle levâzımıyla: 1.800 akçe

Me'kelde talebeye şurba (çorba) içirdikleri mücedded mahal cümle mühimmâtıyla: 4.000 akçe

`Îmâret-i mezbûra muttasıl sofa ve sofa-i mezkûrenin tırabzonlarına mücedded: 1.000 akçe

`Îmâretde fırını sofasına ve üstünde peykeye ve sagîr mahzen kapusuna mücedded: 2.000 akçe

`Îmâret-i merkûme me'kelinin ahur kapısı yine cemî mühimmâtıyla: 500 akçe

`Îmâretin kebîr ceviz kapusuna mücedded yine cemî levâzımıyla: 3.000 akçe

Mezkûr sofanın badana ta'bîr olunan sıvasına: 1.600 akçe

`Îmâret-i mezkûrenin karşısında olan anbâr-ı kebîrin kapısı mücedded ve sakfi meremmeti cemî levâzımıyla: 1.200 akçe

Cemî yekûn: 97.120 akçe"

Orhan Gazi İmâretî'nin, kayıtlara geçirilmiş tamir belgelerine göre en geniş çaplı onarımı bu tarihte yaşanmıştı. İmâretle birlikte diğer binaların tamirine öngörülen toplam harcama 209.170 akçe idi. Bu da, yapılacak masrafların yaklaşık yarısının imâret için tahsis edildiğini göstermektedir²³.

Orhan Gazi Vakfı'na ait cami, medrese ve türbe ve diğer binalar 1772, 1782 ve 1808 yıllarında bazı tamirler görmüş olmasına rağmen imâretin bu tarihlerde bir onarıma tabi tutulmadığı anlaşılmaktadır²⁴.

Bu arada 1780 yılında Dârü's-sa'âde ağasından Orhan İmâretî'nin "tecdîdi bâbında sâdır olan" ve mütevellîye gönderilen mektup, imâretle ilgili önemli bilgiler içermektedir: "...Bursa'da haremeyni'ş-şerîfeyn müfettişi vekîli..., Cizyedârzâde el-Hâc Hüseyin Ağa ve zikr-i âtî vakfın idâresinde me'mûr Süleymân Ağa...(ya) ba'de't-tahiyeti'l-vâfiye inhâ olunur ki, taht-ı nezâretimizde olan evkâfdan mahrûse-i Bursa'da vâki' merhûm Sultân Orhân Gâzî -tâbe serâhu- hazretleri vakfının bi-kazâi'İlâhi te'âlâ bu esnâda 'imâreti külliyyen ve kilârının nısfı mikdârı ve derûnunda mevcûd kazgan ve tasları ve dört bin 'aded hatabı muhterik oldukdan sonra evânî-i nühâsiyye vezn olundukda üç yüz altmış üç kıyyeye bâlig ve vakf-ı şerîf-i mezbûr mürtezikasının her biri muhtâcînden ve ma'âşları ancak 'imâret-i mezkûre ta'âmına münhasır

²³ BŞS B 94 93b.

²⁴ Bkz. BŞS B 117 61b, B 207 72b, B 76 63b,81b.

olmağla vaz'-ı kadîmi üzre binâsı husûsunda ta'cîl emr-i cezîl idüği vurûd eden i'lâmdan müstefâd olmağla mektûb tahrîr ve irsâl olunmuşdur, bi-mennihi te'âlâ vusûlünde gerekdir ki, ma'rifetleriniz ve binâ fenninde mahâreti olan kimesneler ma'rifetiyle 'imâret-i mezkûre muhterik olan mahallerine ve cânib-i vakf-ı şerîf ziyâde mesârifden himâyet ve sıyânet olunarak keşf ve tahmîn ve izâ'at olan nühhâs tecdîdi ve günün mesârifini dahi idhâl birle defter-i keşfini bir an akdem irsâle mezîd-i vakt eyleyesiz..."²⁵

Bu tarihte dârü's-sa'âde ağasının nezâretinde olduğu anlaşılan vakfın tamiri konusunda Cizyedârzâde el-Hâc Hüseyin Ağa, gerekli prosedürü bir yıl içinde yerine getirmiş ve 1781'de onarımını uygun bir şekilde tamamlamıştı. Mahkemede, "ben ber-mantûk-ı emr-i 'âli mâru'z-zikr 'imâret-i 'âmire ve nisf kilârı müceddeden binâ ve tekmiîl etmemle nazar olunup masrûfum ne mikdâr olduğu ba'de'l-mu'âyene defter-i müfredâtı yedime itâ olunmak muradımdır" tarzındaki isteği dikkate alınmış ve yapılan kontroller neticesinde imaretle ilgili şu işlerin icra edildiği anlaşılmıştır:

- "Piring ve zahîre anbârları tecdîdi: 6.360 akçe
- Fırın tuğlası: 600 akçe
- Evân-ı nühhâs mesârifi: 1.200 akçe
- Me'kel duvarı tecdîdi mesârifi: 9.000 akçe
- Kilârın arşun duvarı tecdîdi: 5.400 akçe
- Un kapanı tecdîdi mesârifi: 240 akçe
- Hamîr teknesi ve un (...): 1.500 akçe
- Hamîr mîzânı: 180 akçe
- Fırın sakfı tecdîdi: 6.300 akçe
- Kebîr kapu etrâfında sofaları tırabzonları tecdîdi mesârifi: 3.900 akçe
- Küfe ve kürek ve kazma mesârifi müteferrika-i sâire 11.300 akçe"

Bu onarım sırasında imaret ve kilerin tekrar hizmet verebilmesi için 283.620 akçe harcanmıştı²⁶.

İmaretle ilgili olarak Bursa Mahkeme Sicilleri'nden aktaracağımız son belge, Orhan Gazi Vakfı'na mahkemece yazılan bir ilm ü haber olup 1809 yılında kayıtlara geçirilmiştir. Belgede yer alan "...ancak bu def'a câmi'-i şerîfin derûnu ve bîrunu ve şâdirvan ve anbâr ve 'imâret ve

²⁵ BŞS B 207 53a.

²⁶ BŞS B 207 70a.

sakıfları ta'mîri ... altı bin altı yüz seksen gurusu keşfinden yalnız bin yüz seksen gurusu mahallinde mi'mâr ve vücûh-i belde ma'rifetleriyle tekrâr keşf..."²⁷ ifadeleri, her ne kadar tamirin harcama kalemlerini belirtmiyorsa da, bir onarıma ihtiyaç duyulduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Mahkeme sicilleri, daha ziyade onarım belgelerinden yola çıkarak, Orhan Gazi'nin Bursa'daki hayrat eserlerinin bir envanterini bize sunmaktadır. Sultan Orhan Vakfı adı altında kale içinde ve aşağı şehirde şu ünitelerin toplandığı belirlenmektedir: Hisar içinde kendi adıyla anılan bir türbe, hemen yanı başında Manastır Medresesi, ayrıca bir hamam, aşağı şehirde ise Orhan Camii, buna "muttasıl ve mülâsık" imaret, batısında Emir Hanı ve Bıçakçılar Hamamı, cami avlusunda bir mektep, buna bitişik bir su maksemi ve bir de şadırvan mevcuttu. Orhan Gazi'nin aşağı şehirdeki külliyesinin bulunduğu mahalle, daha sonraları bu hayrat eserlerin banisinin adına izafeten Orhaniye ismini almıştır²⁸.

"İmâret-i âmire" olarak anılan aşhane yapısına ait bazı ayrıntılar da tespit edilmektedir. Özellikle 1732 yılında kayda geçirilen ve yukarıya orijinalinden bir bölümünü iktibas ettiğimiz belgeye göre imaret bünyesinde, yemek yenen bir yer (me'kel), fırın, kiler, küçük bir mahzen, imaret şeyhinin çalışma yeri durumundaki "mücerred" bir sofa ve bir de ahır bulunmaktaydı. İmaretin hemen karşısında sakıflı ve müstakil inşa edilmiş, üzeri frenk kiremidiyle döşenmiş bir buğday anbarı yer almaktaydı. Tamir sırasındaki harcama kalemlerinden, imarete ait giriş kapısının, normalden büyük ve ceviz ağacından yapıldığı da anlaşılmaktadır. Ayrıca imaretin etrafında çevre duvarları da vardı.

İmarette her gün medresede görev alan akademik ve idari personele olduğu gibi talebelere ve diğer yoksullara da düzenli yemeklerin verildiğini²⁹, özellikle Ramazan ayında fakirlere pişirilecek yemeklerle ilgili bazı tedbirlerin alındığını öğreniyoruz³⁰.

1628 yılına ait bir belgede yer alan "...Sultân Orhân... 'imâret-i 'âmiresinde fukarâ-i müslimîn için tabh olunan aş ve foduladan yevmî altı 'aded fodula ile üç kefçe aş mutasarrıf olan 'Akîdecizâde demekle şehîr olan...kimesne vefât etmekle mahlûl olup...Muhammed b. 'Alî fakîru'l-hâl ve kalîlü'n-nevâi olup her vechle mahall ve müstahık.." ifadelerinden bu kişinin yanısıra fakirler için belli sayıda bir yemek kontenjanının ayrıldığı anlaşılmaktadır³¹.

²⁷ BŞS B 76 91a.

²⁸ Bkz. Neşet Köseoğlu, Tarihte Bursa Mahalleleri, Bursa 1946, s.52.

²⁹ Bkz. BŞS A 29 8b.

³⁰ "...sene-i mezbûre Ramazânında 'imâret-i 'âmirede fukarâya ta'am tabh olunmak için yirmi üç bin elli akçelik zehâir-i mütenevvi'a iştirâ edüp 'imâret-i 'âmire kilârına dâhil edüp fukarâya ta'am tabh olunup.." Bkz. BŞS B 58 129b.

³¹ Bkz. BŞS B 49 36a.

XIX. yüzyıl başlarında Bursa'daki medreseler hakkında önemli bilgiler ihtiva eden bir yazma eserde Orhan Gazi İmareti'nin, kendi medrese öğrencileri ve çalışanları dışında, şehirdeki diğer medrese personeline her gün kaç fodla (bir tür ekmek) tahsis ettiği ayrıntılarıyla yer almaktadır. Buna göre, Orhan Gazi İmareti her gün için İvaz Paşa, Vâziye³² ve Esediye³³ medreselerine 4'er adet, Lala Şahin Paşa³⁴, Sarrafiye ve Müftü Ahmed Paşa medreselerine 2'şer adet³⁵ ve Çendik Medresesi'ne de 8 adet³⁶ fodla vermeyi taahhüt etmişti. Öte yandan Sultan Orhan Gazi Vakfı, kendi müderrisine, tahsis edilen günlük 72 adet fodlanın yanında, her Ramazan ayında verilen piring, bal ve tereyağını da imaret kanalıyla ulaştırıyordu³⁷.

Bursa Mahkeme Sicilleri'nde medreseler ile ilgili bir listenin yer aldığı ve 1275/1858 yılına tarihlenen bir belgede Orhan Gazi'nin Bursa Manastır Medresesi müderrisinin yıllık tahsisatı zikredilirken günlük fodla adedinin, mezkur asrın başından beri değişmeden kaldığı ve 72 olduğu öğrenilmektedir³⁸.

Kendi üniteleri dışında diğer vakıfların çalışanlarına ya da öğrencilerine fodla tahsisatı, Orhan Gazi Vakfı ve İmaretime has bir uygulama değildi. Aynı şekilde, yüzyıllarca köklü selâtin vakıfları kabul edilen Yeşil, Muradiye ve Yıldırım gibi vakıfların da bu tür uygulamalar içinde olduğu bilinmektedir. Ancak bu tür tahsisat aktarımları sadece mütevellilerin re'yelerine bırakılmamakta, İstanbul'dan konuyla ilgili bir fermanın gelmesi de beklenmekteydi³⁹.

2. GAZİ HUDÂVENDİĞÂR İMARETİ

Üçüncü Osmanlı padişahı olup "Hudâvendigâr Gazi" adıyla ünlü I. Murad tarafından yaptırılan imaret, külliyenin diğer birimleriyle beraber günümüzde Çekirge adıyla bilinen, ancak geçmiş yüzyıllarda Kaplıca olarak şöhret kazanan yerde bulunmaktaydı. I. Murad'ın Bursa dışında, annesi Nilüfer Hatun adına İznik'te 790/1388 yılında inşa ettirdiği bir imaretin yanısıra, Edirne'de de varlığı hakkında net bilgiler elde

³² Müderrisîn Vezâîfi, Bursa Eski Basma ve Yazma Eserleri Kütüphanesi, Genel no:160I, vr. 3b.

³³ Müderrisîn Vezâîfi, vr. 6a.

³⁴ Müderrisîn Vezâîfi, vr. 4a.

³⁵ Müderrisîn Vezâîfi, vr. 5a.

³⁶ Müderrisîn Vezâîfi, vr. 4b.

³⁷ Müderrisîn Vezâîfi, vr. 2a. Benzer bilgilerin yer aldığı diğer bir yazma eser için bkz. Mecmua-i Eş'âr, Fatih Millet Kütüphanesi, Ali Emiri no:726, vr.42b.

³⁸ Bkz. BŞS C 103 101a.

³⁹ Örnek için bkz. A 36 10a, A 40 63a.

edilemeyen ve Hudâvendigâr adıyla anılan diğer bir imaretinin daha olduğu bildirilmektedir⁴⁰.

Hudâvendigâr Gazi'nin Bursa imareti ile ilgili Osmanlı kroniklerinde bulunan bilgilerden bir bölümü aktarmak istiyoruz. Osmanlı tarihinin ilk kaynakları arasında kabul edilen Aşıkpaşazâde imareten şu şekilde söz eder: "Bursa'da kendisine imaret yaptı. İmaret üzerine medrese yaptı...Bursa hisarında kendisinin saray kapısında bir cuma mescidi yaptı. Kaplıca'da bir imaret, üzerinde bir medrese yaptı"⁴¹.

Mehmed Neşrî, eserinin iki ayrı yerinde şu bilgilere yer verir: "...kendüye Bursa hisarında sarayda kapu dibinde bir cami' yaptı. Ve Kaplıca'da dahi bir 'imâret yapub üzerine medrese yaptı"⁴². "Bursa'da Kabluca 'İmâretin ol yaptı. Hem 'İmâret ve hem câmi' ve hem medresedür"⁴³.

Gelibolulu Mustafa Âlî, "Bursa'da bir 'alî 'imâret ve câmi'-i şerîf-i meâlî-menzilet ve medrese-i mevâlî-müretteb inşâ etdiler, hucurât-ı 'imâretinde ebnâ-i sebîle ni'metlerini sebîl edüp şeb ü rûz ni'am-i mütenevvi'a ile ziyâfet levâzımını işâ'at ve ifşâ etdiler ki sâir 'amâyirden Kaplıca'ya karîbdir" cümleleri ile imareti tavsif eder⁴⁴.

Hoca Sadeddin Efendi ise, diğer kaynaklara nazaran, külliye ve yapılış tarihi hakkında bazı ayrıntılar kaydeder: "Sarây-ı 'âmire mukâbelesinde bir câmi'-i fâhir binâsına fermân-ı cihân-mutâ' sâdir oldu ve sene seb'a ve sittîne ve seb'amiede ol emr-i hayra mübâşeret olundu ve zâhir-i şehirde hâlâ Kaplıca nâmı ile ma'rûf ve kemâl-i letâfet ve nezâfet ile mevsûf olan âb-ı germ üzerine bir hammâm-ı 'âlî binâ edüp civârında 'innemâ nu'imüküm li-vechi'llâh' mazmûnuna intibâh ile bir 'imâret, bir müsâfirhâne ve bir mescid-i câmi' ve mescid fevkinde medrese ve hucurât-ı talebe binâ buyuruldu"⁴⁵.

Tarihî kaynakların verdiği bilgiden hareketle imaretin de içinde bulunduğu külliyenin inşaatına, Hoca Sadeddin Efendi'nin açıkça bildirdiği üzere 767/1365-1366 yılında başladığı anlaşılmaktadır. Aşıkpaşazâde ve Mehmed Neşrî gibi Oruç Beğ de, 1565-66 yılında kazanılan Sırp Sındığı zaferinden sonra imaretin yapıldığını belirtirken⁴⁶, Nişancı Mehmed Paşa bu tarihten farklı olarak yapının inşâ tarihini

⁴⁰ Bkz. Ayverdi, age, I,294.

⁴¹ Aşıkpaşaoğlu, Aşıkpaşaoğlu Tarihi (Tevârîh-i Âl-i Osman), (nşr. N.Atsız), İstanbul 1970, s.61.

⁴² Mehmed Neşrî, age, I,203.

⁴³ Mehmed Neşrî, age, I,309.

⁴⁴ Bkz. Gelibolulu Mustafa Âlî, Kühü'l-Ahbâr, İstanbul 1277, s.73.

⁴⁵ Hoca Sadeddin Efendi, Tâcü't-Tevârîh, İstanbul 1279, I,81.

⁴⁶ Bkz. Oruç Beğ, Oruç Beğ Tarihi, (nşr. Atsız), İstanbul 1973, s.44.

1361 olarak gösterir⁴⁷. Bununla birlikte, 767/1365-66 yılını, külliye ünitelerinin inşasının bittiği bir tarih değil, I. Murad'ın Bursa hisarındaki Şehadet Camii ile başlayan hayır eserlerinin temelini atıldığı bir tarih olarak vurgulamak daha doğru olacaktır.

I. Murad, imareti inşa ederken, daha önceleri örneği bilinmeyen bir mimari uygulanmayla camiinin üst katına medresesini⁴⁸ ilâve etmiştir. Ayrıca camiinin batısındaki imaret ve misafirhane ile camiin karşısındaki muallimhane⁴⁹ ve tabhane⁵⁰ ile külliyesini tamamlamış ve babası Orhan Gazi'nin doğuya doğru yaydığı şehri batı yönünde genişleterek kentin bir anlamda sınırlarını belirlemiş ve rahat nefes almasını sağlamıştı.

Hüdâvendigâr İmareti'ne ait münhasır bir vakfiye düzenlenmemiştir. Anahatlarıyla imaret, cami ve medreseden oluşan külliye adına tanzim edilen vakfiyenin, inşasından yaklaşık yirmi yıl sonra, 1385'de kaleme alınmış olması, bu süre içinde vakıflarının ve fiziksel unsurlarının tamamlanmış olabileceğini akla getirmektedir. Bu tarihte resmi bir mahiyet kazanan vakfiyenin Yıldırım Bayezid zamanında çıkarılmış 802/1400 tarihli bir sureti bulunmaktadır. I. Murad'ın Bursa'daki külliyesinin vakfiyesi ve konuyla ilgili bazı hususlar, ilk kez M. Tayyib Gökbilgin tarafından ciddi bir araştırma sonucu ortaya çıkarılmıştır⁵¹.

Dönemin Bursa kadısı Celâleddin Dede Bâî tarafından yazılan vakfiyeye göre, çok sayıda mekan, mesken, matbah, odun deposu, su kuyusu ve anbardan oluşan Kaplıca İmareti'nin mütevellisi ve nâzırı (Çandarlı) Hayreddin Paşa idi. Külliye görevli imam, hafız, nakib, hâdim, ferraş, cabi, tabbâh, nüvvâb gibi çalışanların tayin ve azillerinden de bu kişi sorumlu tutulmuştu.

Vakfiyede, vâkıfın bu imareti âlimler, şeyhler, seyyidler, hafızlar, vâizler veya fakir ve miskinlerden misafir olarak gelenlerin ikametine tahsis ettiği, imarete gelenlerin üç gün süreyle misafir kalabilecekleri, bu süreden uzun ikametlerinin mütevellinin inisiyatifine bırakıldığı, misafirlerin gereği gibi ağırlanacağı, binek hayvanlarının da bakımlarının yapılacağı, bu uygulamanın gelen kişi fakir bile olsa

⁴⁷ Bkz. Nişancı Mehmed Paşa, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, İstanbul 1873, s.109.

⁴⁸ Hudâvendigâr Medresesi hakkında geniş bilgi için bkz. Hızlı, *Bursa Medreseleri*, s.31-35.

⁴⁹ Hudâvendigâr Mektebi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, s.110-111.

⁵⁰ Bkz. BŞS B 31 64b.

⁵¹ Bkz. M. Tayyib Gökbilgin, "Murad I. Tesisleri ve Bursa İmareti Vakfiyesi", *Türkiyat Mecmuası*, c.X (İstanbul 1953), s.217-234.

değişmeyeceği, ancak fâsık ve namaz kılmayanların imarete kalacakları sürenin uzatılmayacağı bildirilmektedir⁵².

Camiin batı kapısının karşısında uzun bir bina halindeki⁵³ imarete ait bir inşa kitâbesi yoktur. Eski bina yıkıldığından 1324 yılında Sultan Hamid tarafından yenisi yaptırılmıştır. Bina gönye biçiminde olup avlusuna kuzey yönünden girilirdi. Bu kapıdan matbahlara kadar avlu vardı. Binanın uzunluğu 39.7 m., büyük kolun genişliği 10.9 m., duvarların kalınlığı ise 90 cm.di. Harap hale gelen binanın içinde bir süre tavuk beslenmişti⁵⁴. Sedat Çetintaş, bu imarete 1295 senesinden önce uzun bir müddet, bir askerî birliğin ahır olarak kullanıldığını haber vermektedir⁵⁵.

Sultan II. Abdülhamid'in cülûsunun 30. yıldönümüne rastlayan 1 Eylül 1906 tarihinde, yeniden inşa edilerek hizmete sunulan Hudâvendigâr İmareti'nin açılış töreni gerçekleştirilmişti⁵⁶.

İmaretle ilgili Bursa Mahkeme Sicilleri'nde ilk belge 1562 yılında Bursa kadısına gönderilen bir fermandan ibarettir. Yıldırım Bayezid, Çelebi Sultan Mehmed ve Gazi Hudâvendigâr imaretleri mütevellilerine ulaştırılması için tanzim edilen "emr-i şerîf" in içeriğinde, bu tarihte adı geçen imaretlerin ehl-i vukûf eşliğinde yapılacak bir keşifle tamir harcamalarının tespit edilmesi istenmektedir. Bilirkişi komisyonu imaretler için gereken onarım giderlerini belirlemiş ve "Gâzî Hudâvendigâr evkâfî ta'mirine yirmi dokuz bin yüz akçe mümkün olup ve müfredâtıyla defter olunup mühürlenüp" İstanbul'a gönderilmişti⁵⁷.

1616 yılına tarihlenen diğer bir kayıta, Gazi Hudâvendigâr'ın şehir içindeki bütün vakıf eserleri onarıma tabi tutulmuş ve bu meyanda Bursa "hâricinde Eski Kapluca kurbünde binâ eylediği medrese-i şerîfe ve mu'allimhâne ve tâbhânenin kubbelelerinin kurşunları ve ba'zı yerleri ve 'imâret-i 'âmirenin iki furunu ve ahurının ba'zı mevâzî'ı...mürûr-ı eyyâmıla harâbe-müşrif olup cümlesi tecdîd ve 'imârete eşedd-i ihtiyâcla muhtâc" olması sebebiyle, "ve 'imâret ve anbar ve ahurının akdarmasına iki bin beş yüz akçe...ve 'imâretin iki 'aded furunına iki bin akçe" harcama yapılmıştı⁵⁸.

Mahkeme kayıtlarına 1634, 1635, 1845 ve 1846 yıllarında geçirilen dört tamir belgesinde, Gazi Hudâvendigâr'ın câmileri, türbe,

⁵² Bkz. Gökbilgin, agm, s.220-221.

⁵³ Bkz. Baykal, age, s.29.

⁵⁴ Bkz. Ayverdi, age, I289-290.

⁵⁵ Bkz. Sedat Çetintaş, Türk Mimari Anıtları Osmanlı Devri Bursa'da Murat I ve Bayezit I Binaları, İstanbul 1952, s.11.

⁵⁶ Bkz. Ayverdi, age, I,290.

⁵⁷ Bkz. BŞS A 81 240b.

⁵⁸ Bkz. BŞS B 31 64b.

mektepe ve tabhanesinin, lodosun şiddetle esmesi vs. sebeplerle onarım görmüş olduğu anlaşılmalta, ancak bu sırada imaret bölümünden söz edilmemektedir⁵⁹.

Mahkeme sicillerinde yer alan bilgilerden özetle, imaretin daha çok Gazi Hudâvendigâr adıyla ünlendiğini, Eski Kaplıca bölgesinde ve camiin batısında konumlandığını, imaretin müstemilâtı arasında iki fırın, bir anbar, bir de ahırın bulunduğunu tespit edebiliyoruz.

3. YILDIRIM İMARETİ

İmaret, Osmanlı padişahlarının dördüncüsü Yıldırım Bayezid tarafından yaptırılmıştır. Kendisinden önceki padişah olan babası ve dedesinin şehri ovaya ve batıya doğru yayma gayretlerine Yıldırım Bayezid, şehrin doğu ucu kabul edilen bir tepeye yaptırdığı külliye ile genişlik kazandırmıştı. Yıldırım Bayezid, cami, medrese⁶⁰, imaret, dârüşşifa⁶¹ ve misafirhaneden oluşan bu külliyenin yanısıra şehrin tam merkezi kabul edilen yerde Ulucami ile yanibaşında Vaiziye Medresesi⁶², ayrıca Ebu İshak Kâzerûnî adına bir de zaviye inşa etmişti. Ayrıca Yıldırım'ın hayır eserleri arasında bir mektep de kattığı anlaşılmalta⁶³. Bursa'daki imareti dışında Yıldırım Bayezid, Balıkesir⁶⁴, Edirne⁶⁵ ve Alaşehir'de⁶⁶ de birer imaret yaptırmıştı.

Yıldırım İmaretini hakkında Osmanlı kroniklerinin tanıklıklarına kısaca bir göz atalım. Âşıkpaşazâde Yıldırım Bayezid'in Bursa'daki imar faaliyetlerini şöyle aktarır: "Bayezid Han (Edirne'den) Bursa'ya geldi. Hayrat yapmalta meşgul oldu. Cami yaptı. Karşısında medrese, şehir ucunda bir imaret, yanında medrese, bir hastahane ve Ebû İshakiyye zaviyesi yaptı"⁶⁷.

Mehmed Neşrî bir anlamda Âşıkpaşazâde'nin verdiği bilgileri tekrarlar: "Bayezid Han Bursa'da bir cami'-i kebîr ve bir âli 'imâret ve

⁵⁹ Bkz. BŞS B 58 62a,111b, C 10 109b-110b; C 13 3a.

⁶⁰ Yıldırım Medresesi hakkında geniş bilgi için bkz. Hızlı, Bursa Medreseleri, s.52-58.

⁶¹ Yıldırım'ın Bursa Dârüşşifa'sı hakkında müstakil bir çalışma için bkz. Osman Çetin, "Osmanlılarda İlk Tıp Fakültesi Bursa Darüşşifası ve Tibbî Faaliyetler", Yedi İklim Dergisi, (Temmuz 1993), s.84-95.

⁶² Vâiziye Medresesi hakkında geniş bilgi için bkz. Hızlı, age, s.58-60.

⁶³ Yıldırım Han Mektebi hakkında geniş bilgi için bkz. Hızlı, Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri, s.172-173.

⁶⁴ Bkz. Ayverdi age, I,372.

⁶⁵ Bkz. Ayverdi age, I,494.

⁶⁶ Bkz. Kepecioğlu, age, IV,382.

⁶⁷ Âşıkpaşaoğlu, Âşıkpaşaoğlu Tarihi (nşr. Atsız), s.69

iki medrese ve bir dârüşşifa yabdurdı. Ve Ebû İshak hân-kahını yabdurdı”⁶⁸.

Hoca Sadeddin Efendi de Yıldırım Bayezid’in Bursa’da bir cami ile medrese, imaret, misafirhane ve bir dârüşşifa yaptırılmasını emrettiğini, bu arada Şeyh Ebu İshak dervişleri için oldukça büyük bir zaviye inşa ettirdiğini haber vermektedir⁶⁹.

Bursalı İsmail Belîğ, Güldeste’sinde Ulucami’in⁷⁰ yapım tarihini ele aldığı bölümde, “bu ma’bed-i bî-hemtânın binâsı fenâ-i şehirde vâki’ 797 senesinde itmâm eyledikleri câmi’lerinden altı sene murûrunda zuhûra gelmiştir” ifadelerine yer verir⁷¹.

Diğer kaynaklarda net bilgi bulunmamasına rağmen, İsmail Belîğ’in Yıldırım külliyesindeki yapıların 797/1394-95 yılında tamamlandığına dair verdiği haberin ihtiyatla karşılanması gerekir. Biz, kroniklerde verilen eser sıralarından hareketle, Yıldırım külliyesinin, Ulucami’den sonra vücut bulduğunu düşünüyoruz.

Yıldırım’ın Bursa yapılarına ait bilgi edinebildiğimiz vakfiye 802/1400 tarihini taşımaktadır. O dönemle ilgili tarih belirten diğer bir kaynak, Ulucami minberinde yer alan ve caminin bitiş tarihi olan 802/1399-1400’ü gösteren kitabesidir. Diğer yapılar gibi, imaretin de inşâ kitabesi yoktur.

Molla Fenârî’nin onay ve imzası bulunan Yıldırım Vakfiyesi’ne⁷² göre, zaviyenin, başkent Bursa’nın genel manzarasını kavrayan bir tepe üzerinde bütün matbahları, depoları, hamamı, iki medresesi, hanı, hizmetçi meskenleri, akarsuları, köprüleri, hayvan ahır, çeşmesi ve sair teferruatıyla inşa olunduğu, zengin veya fakir misafir olarak gelenlere vakfedildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca gelen misafirler ve onlara ait binekler üç gün boyunca bakılacak ve doyurulacak, bu süre sonundaki ikametleri mütevellinin tasarrufuna bırakılacaktı. Zaviyede medrese ve dârüşşifa dışındaki görevli personelin küçümsenmeyecek sayıda olduğu görülmektedir. Vakfiyede başlangıçta şeyhin yanısıra imam, iki müezzin, altı ferrâş (temizlikçi), bevâbîn (kapıcılar), bevâb-

⁶⁸ Mehmed Neşrî, age, I,361.

⁶⁹ Bkz. Hoca Sadeddin Efendi, age, I,145 vd.

⁷⁰ Ulucami hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kazım Baykal, Bursa’da Ulucami, İstanbul 1950.

⁷¹ Bkz. İsmail Belîğ, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefiyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân, Bursa 1884, s.27.

⁷² Aslı Arapça olan Yıldırım Vakfiyesi neşredilmiştir. Bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, “Yıldırım Bayezid’in Bursa Vakfiyesi ve Bir İstibdalnâmesi”, Vakıflar Dergisi, sy.8, s.37-47. Bursa Mahkeme Sicilleri’nde “Vakfiye-i Sultan Yıldırım” başlığını taşıyan bir vakfiye sureti bulunmaktadır. Bkz. C 1 4a-6a.

ı muhavvata (avlu kapıcısı), nakibler, câbi, yedi tabbâh (aşçı), iki habbâz (ekmekçi), iki mimar, otuz hafız olarak belirlenmiş olmasına rağmen bir süre sonra kadroda azaltmaya gidilmiş ve zaviye kadrosu şeyh, imam, iki müezzin, altı ferraş, iki bevvâb, nakib, câbî, tabbâh, habbâz, mimar ve otuz cûzhân ile muarrifle sınırlandırılmıştı⁷³.

Vakfiyede imaretle ilgili kısım şu şekilde özetlenebilir: Vakfiyeye göre imaret (zaviye)de 8 kıyye et, her biri 400 dirhemlik 16 vukiyye ekmek, pirinç vesâir uygun görülecek ihtiyaçların, zengin ya da fakir olsun, mukim veya misafirlere ikramı ve hâdimlerle çevredeki fakirlere ulaştırılması, tayin edilecek yiyeceğin Cuma, Ramazan, kandil (salavât) gecelerinde ve bayram günlerinde artırılması şart koşulmaktadır. Vakfiyede, şeyh için günde 20 dirhem, ayda 3 müd buğday ve birer müd arpa ve pirinç, imama günde 4 dirhem ve her ay birer müd buğday ve arpa ile çeyrek müd pirinç, iki müezzine günde ikişer dirhem ve her ay bir müd buğday, 6 ferrâş ile kapıcıların her birine ikişer dirhem ve bir müd buğday, avlu kapıcısına günde iki dirhem, iki nakibin her birine günde iki dirhem ve ayda bir müd buğday, cabiye nakit ve zahire olarak tahsil ettiğinin ellide biri, 7 aşçıdan usta olana iki dirhem ve ayda bir müd buğday, çıraklarına günlük birer dirhem, ekmekçilerin her birine ikişer dirhem, mimarlara ikişer dirhem ve her ay bir müd buğday, 30 hafız ile 15 vakıf gilmanının her birine ikişer dirhem verilmesi, anbarın kapasitesi oranında zahirenin artırılması ve onarım için 20 dirhem tahsisi öngörülmektedir⁷⁴.

Bursa Mahkeme Sicilleri'nde tespit edebildiğimiz kayıtlar, Yıldırım İmaretini hakkında aşağıdaki ayrıntılara ulaşmamıza imkân tanımaktadır.

Bursa kadısına 1563 yılında yazılan bir fermanında, "...Bursa'da vâki' olan selâtîn 'imâretlerinin ta'mîr ve termîme muhtâc olan yerlerin bizzât üzerine varup mu'temedün'aleyh mi'mârlar ile tahmîn-i sahîh ile tahmîn edüp vukû'u üzerine yazup 'arz edesiz" denilmekte, bu bağlamda oluşturulan bilirkişi heyeti, Yıldırım Hân evkâfının onarımı için 52.500 akçe gerektiğini bütün teferruatıyla kayıt altına almış ve mühürlenmiş bu defter "âsitâne-i sa'âdete irsâl" olunmuştu⁷⁵.

1575'de Alaşehir kadısına gönderilen bir fermanında, "...hâlâ Bursa kâdîsi 'arz gönderüp mahrûse-i Bursa'da merhûm ve magfûrunleh Sultân Yıldırım Bâyezid Hân -tâbe serâhu- câmi'-i şerîfi ve 'imâretinin harâbesi ta'mîrine yüz bin akçe tahmîn olunup ve evkâfın müsâ'adesi olmamağla vazîfe-horlara iki yüz bin akçe deyn olduğun i'lâm etmeğın zikr olunan harâbeler ta'mîr oluncaya değın merhûm ve mezbûrun Alaşehir'de vâki' olan câmi'-i şerîf ve medresesi rakabe olunması" ve

⁷³ Bkz. Ayverdi, age, I,420-422.

⁷⁴ Bkz. Ayverdi, age, I,422.

⁷⁵ Bkz. BŞS A 81 240b.

onarım bitinceye kadar gelirin Bursa'ya tahsis edilmesi emredilmektedir⁷⁶.

Bursa kadısı ile Yıldırım evkâfı mütevellisine 1579'da gönderilen bir fermanda, Kara Yusuf adındaki bir kasabın imarete verdiği etten dolayı alacağı olan 35.000 akçenin "şer" ile görülüp" ödenmesi konusunda gereken hassasiyetin gösterilmesi istenmektedir⁷⁷.

1582 yılında Yıldırım'ın yaptırdığı Ulucami'in vakıfları yetersiz olduğundan, mürtezikaya maaşları tam olarak verilemediği gibi tamire de ciddi biçimde ihtiyaç duyduğu belirtilerek vakıf kanalıyla onarımın gerçekleştirilmesi bir fermanla emredilmekte, ancak imarettten hiç söz edilmemektedir⁷⁸.

1583'deki bir fermanla, Bursa'daki selatin vakıflarının biri hariç (Yeşil) dördünün (Yıldırım, Hudâvendigâr, Orhan ve Muradiye) kâtiplerinin, beraberlerinde "vakfa müte'allık müfredât defterleri" ile divanda, dönemin Yıldırım imareti mütevellisi Ebu'l-Bekâ'nın teftişinin yapılabilmesi için hesap vermek üzere İstanbul'a gelmesi zorunlu tutulmuştu⁷⁹.

Yıldırım Camii, Medresesi ve Türbesi 1617, 1629, 1634, 1635 ve 1637 yıllarında muhtelif tamir görmüş, ancak bu onarım kayıtlarında imaretle ilgili herhangi bir ayrıntı zikredilmemiştir⁸⁰.

Bursa Mahkeme Sicilleri'nin pek çoğunda, şehirdeki belli başlı imaretlerin, çevrelerindeki bazı kişilere yiyecek yardımı yaptığı, bu durumun gelişigüzel olmadığı ve belli bir düzen altına alındığına dair bilgiler yer almaktadır. Genellikle "... imâretinde tabh olunan ta'âmdan" tarzında başlayan bu tür kayıtlardan, imaretin hangi miktarda yemek ve fodla tahsis ettiği ve kime verildiği anlaşıldığı gibi, sözkonusu yemek ve fodla hakkının feragat, ölüm vs. nedenlerle bir başkasına devredilebildiği öğrenilmektedir. Meselâ, 1637 ve 1638 yıllarına ait mahkeme sicillerinde bu konuyla ilgili olarak ve özellikle Yıldırım İmareti eksenli çok sayıda belgeye rastlanmaktadır. Bu kayıtlardan, imarete pişirilen foddaların 100 dirhem ağırlığında olduğu ve bir kişiye 2-4 adet arasında değişen sayıda verildiği, yemek miktarının 1 ya da 2 kepçe olduğu tespit edilmektedir. Bazen sadece fodla tahsisinin yapıldığı, ancak yemek verilmediği de olmaktadır⁸¹.

⁷⁶ Bkz. BŞS A 107 211a.

⁷⁷ Bkz. Hikmet T. Dağlıoğlu, Onaltıncı Asırda Bursa, Bursa 1940, s.90 (Belge no:136)

⁷⁸ Bkz. Dağlıoğlu, age, s.108 (Belge no:167)

⁷⁹ Bkz. Dağlıoğlu, age, s.112-113 (Belge no:175)

⁸⁰ Bkz. BŞS B 37 81a, B 49 46a, B 58 58a,105a, B 61 40b.

⁸¹ Örnek için bkz. B 61 53a,78a,89b,134a.

Yine 1638'de Mahmud Çelebi adındaki bir bakkal, Yıldırım Vakfı mütevellisini mahkemeye çağırarak, bir önceki müteveli Ebu'l-Meâlî döneminde (1636'da), "vakf-ı mezbûrun 'imâret-i 'âmiresine 103 vukıyye 'asel verdim, her vukıyyesi 20'şer akçeden olmak üzere iki bin altmış akçe" hakkı olduğunu; aynı gün mahkemeye gelen diğer bakkal Cafer, 206 vukıyye "rugân-ı sâde" verdiğini ve her vukıyyesi 32'şer akçeden toplam 6.592 akçe alacağı olduğunu belirtmişler ve ilgili vakfın mütevellisinden alacaklarını talep ettiklerini tutanaklara geçirmişlerdi⁸².

1640 yılında imareti önemli ölçüde ilgilendiren bir tamir gerçekleşmişti. Yıldırım Bayezid'in "... 'imâret-i 'âmirelerinin fırını ve matbahının ba'zı mevâzı'ı ve câmi'-i şerîfinin üzerinde ba'zı kurşunu ve harem-i şerîfde vâki' musluklarının duvarı ve sakfı harâbe-müşrif olup ta'mîr ve tecdîde eşedd-i ihtiyâc ile muhtâc" olması sebebiyle bilirkişiler tarafından yapılan inceleme sonucunda, "...fî'l-vâki' 'imâret-i mezbûrenin fırını ve sâir mevâzı'ı minvâl-i muharrer üzere harâbe-müşrif olduğu zâhir ve müte'ayyin olup zikr olunan fırının tûlen ve 'arzan yedişer zirâ'dan kırk dokuz zirâ' arsasının...tuğlasına ve kirecine ve kumuna ve üstâdiye ve ırgâdiyesine cümle harcıyla on altı bin akçe ve aşhâne duvarı meremmetine ve matbah duvarının meremmetine..." ve diğer binalara yapılan onarımlar için toplam 31.400 akçe gerektiği belirtilmişti⁸³.

Yıldırım Bayezid'in yaptırdığı ve kendi adıyla anılan külliyedeki cami, türbe, medrese ve dârüşşifanın 1649'da gerçekleştirilen tamirinde imarete yönelik herhangi bir onarım olmamıştı⁸⁴.

Mahkeme tutanaklarına 1669'da geçirilen bir tamir kaydına göre, külliyedeki cami, medrese, türbe, hünkâr mahfilî kapısı üzerindeki kurşunu ile dârüşşifa, cami, medrese, türbe ve imarete gelen Akçağlan suyunun yolları ciddi bir bakım ve onarımdan geçirilmişti⁸⁵.

1671'de cami kurşunları, medrese ve hamamın su yolları, dârüşşifa 22 odası onarılmış ve aşhane de denilen imaretin iki kubbesi seksen zirâ' kiremit ile tamir edilmiştir⁸⁶.

Bu tarihten yaklaşık 250 yıl boyunca külliye yapılarına dair herhangi bir onarıma rastlanmamaktadır. 1825 yılında sicile geçirilen "Sultân Yıldırım Câmi'i ve Medrese ve Türbe Keşif Defteri"nde, "câmi'-i şerîf ve medrese-i münîfe ve 'imâret-i 'âmire ve müberrât-ı sâireleri mürûr-i ezmine ile üzerlerinde mebsût kurşunları ve kiremid ve derûnları sıvası ve mahall-i sâiresi eşedd-i ihtiyâc ile muhtâc-ı ta'mîr" olduğu tespit

⁸² Bkz. BŞS B 61 22b,23a.

⁸³ Bkz. BŞS B 146 111a.

⁸⁴ Bkz. BŞS B 74 37a.

⁸⁵ Bkz. BŞS B 96 24b.

⁸⁶ Bkz. BŞS B 90 87a.

edilmiş, bu onarım sırasında imaret, odun anbarı ve öşürden elde edilen meyve-sebze ile zahirelerin konulduğu anbar da elden geçirilmiş ve bütün bu tamirat için toplam 14.338 kuruş harcanmıştı⁸⁷.

Bu tamirden yaklaşık beş ay sonra cami, türbe, medrese ve imaretin daha kapsamlı bir onarımının keşfi yapılmış ve "müfredat defteri"nde imaretin sakfı, eksik kiremitleri ile imaret anbarının sakfı ve diğer onarım giderleriyle birlikte toplam masrafın 23.447 kuruşa ulaşacağı tahmin edilmişti⁸⁸.

1846 yılı sonu ve 1847 yılı başlarında iki ay arayla yapılan tamirde⁸⁹ ve 1851'deki onarım sırasında imareten bahsedilmez.⁹⁰

Yıldırım Camii civarında olan imaretin yerinde yaptırılan mektep bir süre kullanılmışsa da⁹¹ günümüzde bu yapıdan hiçbir eser yoktur.

Yıldırım Bayezid, Uludağ eteklerinden çıkan Akçağlan denilen suyu, birçok masraflar yaparak Bursa'ya getirmiş ve cami, imaret, medrese, hastahane ve hamamına akıtmıştır. Bu mevki zeminden daha yüksek olduğundan buraya su, terazi ve kemerler ile getirilmiştir⁹².

4. YEŞİL İMARETİ

Beşinci Osmanlı padişahı Çelebi Sultan Mehmed tarafından yaptırılan imaret, kendi adıyla anılan külliyesi içinde yer almaktaydı. Külliyenin güneydoğusunda ve Yeşil Cami'ye çok yakın bir şekilde yaptırılan imaret; türbe ve cami yanında bulunması sebebiyle "Yeşil"⁹³ ve medresenin daha meşhur olan "Sultaniye" adına nispetle "Sultan"⁹⁴ isimleriyle tanınmıştı. Ancak Bursa Mahkeme Sicilleri, imaretin daha ziyade "Sultan Mehmed Han", "Çelebi Sultan Mehmed Han" gibi padişahın kendi adıyla resmî kayıtlara geçirildiğini gösteriyor⁹⁵.

Çelebi Sultan Mehmed'in Bursa'daki eserleri için düzenlediği R.evvel 822 / Mart 1419 tarihli vakfiyesinde, külliyenin giderleri için vakfedilen çok sayıdaki köy, dükkân vs. yerler tek tek belirtilmektedir⁹⁶. Vakıf gelirlerinin harcama kalemleri ise şöyle

⁸⁷ Bkz. BŞS B 86 8b.

⁸⁸ Bkz. BŞS B 86 37ab.

⁸⁹ Bkz. BŞS C 13 3a,12b.

⁹⁰ Bkz. BŞS C 81 10b.

⁹¹ Bkz. Kepecioğlu, age, IV,385.

⁹² Bkz. Kepecioğlu, age, IV,385.

⁹³ Bkz. BŞS B 41 140a,144b, B 86 47b, B 96 129a.

⁹⁴ Bkz. BŞS A 4 176a, A 5 337a, A 35 363a, A 39 79a, A 46 171a, A 108 156b.

⁹⁵ Bkz. BŞS A 58 5a, A 110 171b, B 42 78a, B 58 67a,100b, B 117 104b, B 124 70a, C 3 13b, C 5 17b, C 13 12b, C 24 36ab.

⁹⁶ Külliye'nin akarları için tahsis edilen vakıflar için bkz. Ayverdi, age, II,49-50.

belirlenmişti: Öncelikle zaviye ile medresenin, sonra diğer binaların tamirine sarfedilecek olan hasılatın artandan 400 dirhem 16 okka ağırlığındaki 6 batman, yani 98 okka (123 kg.) et ve beraberinde ona uygun ekme ve pirince ve harda harc denilen ihtiyaç maddeleri için 40 dirhem akçe, zaviyede mutad olan usulle sarfedilecek. Günde iki kez yemek pişirilip ebeveyninin mezarlıklarındaki vazifelilere ve bu imaretin hademesinin evlerine gönderilecek, mukim ve misafir ayrımı gözetmeksizin aynı usul uygulanacak, Cuma, kandil ve Ramazan gecelerinde tatlı ve meyvelerle menü zenginleştirilecektir. İmaretin şeyhine günde 15 dirhem ve her ay 1 müd buğday, 1 müd arpa ve ½ pirinç, imama her gün 4 dirhem ve her ay 1 müd buğday ve arpa ile ¼ pirinç, müezzine günde 2 dirhem ve her ay 1 müd buğday, kapıcı da müezzinin aldığı alacak, aşçılardan üstad olanına her gün 2 dirhem, diğer dört aşçıya 1'er dirhem ve her ay 1 müd buğday, anbardâr ve nakîbe 2'şer dirhem ve 1'er müd buğday, ekmeğin her birine 1,25 dirhem, üç câbiye 2'şer dirhem ve her ay 1 müd buğday ve 3 müd arpa, üç merkepçiye 2'şer dirhem ve 1 müd buğday, her gün birer cüz okuyacak otuz hafızın her birine 2'şer dirhem, bunların reislerine ise 3 dirhem ve ayda 1 müd buğday, iki kandilciye 1'er dirhem, kâtibe de her gün 3 dirhem ödenecekti.

Bu arada vakfiyede, imaretin yıkılıp mahvolması durumunda, tekrar fiziksel ve fonksiyonel bakımdan hizmet verecek duruma getirilemezse, gelirin fakir ve miskinlere sadaka olarak verilmesi istenmektedir. İmaretin işleyişi kısmında, diğer imaret vakfiyelerinde de zikredildiği gibi, misafir ve bineklerinin üç gece barındırılması öngörülmekte, daha fazla kalmaları konusunda karar mütevelliyeye bırakılmaktadır⁹⁷.

Son zamanlara kadar bazı kısımları gelebilen imaretin yapımının, cami girişindeki kitâbede yer alan bilgiden hareketle, Zilhicce 822 / Aralık 1419'da ya da buna yakın bir tarihte bitirildiği düşünülebilir⁹⁸.

Bursa Mahkeme Sicilleri'nde Çelebi Sultan Mehmed / Yeşil İmaret ile ilgili çok sayıda belgeye rastlanmaktadır.

1512'de kayıt altına alınan bir belgede, "Sultân 'İmâreti'nde yevmî bir akçe ile mu'arrif olan" kişinin vefat ettiği ve yerine bir başkasının atandığını öğrenilmekte⁹⁹, ancak bu görevlinin ne tür vazife icrâ ettiği hakkında bilgi edinilememektedir.

⁹⁷ Bkz. Ayverdi, age, II,50.

⁹⁸ Kitâbenin metni ve çevirisi için bkz. Kunter, agm, s.439; Baykal, age, s.202-203; Ayverdi, age, II,93.

⁹⁹ Bkz. BŞS A 20 367a.

1623 yılında Yeşil cami ve minaresinin tamir keşfinin yazıldığı bir belgede, "...ve `imâret kapusu mukâbelesinde olan müsâfirhânenin kapusu üzerinde olan turre..." ifadelerinden, imaretin varlığının yanısıra bir de misafirhanenin de mevcudiyeti öğrenilmektedir¹⁰⁰.

1631'de vakıf köylerindeki mahsul kıtlığı sebebiyle yıllık "cerâye"leri verilemediği için kapanmayla karşı karşıya kalan imaretin mütevellisine, bir başka yerden zahire ödünç alıp imaretin tekrar hizmete açılmasının sağlanması konusunda izin verilmişti¹⁰¹.

1634'de imaretle ilgili mahkeme sicillerine yansıyan iki belge ile karşılaşılıyor. Her ikisi de imaretin zahire teminindeki güçlükleri yansıtıyor. Belgelerin ilkinde göre, imaretin şeyhi, vekilharıcı ve kiler kâtibi mahkemeye gelerek, Bakkal el-Hâc Bekir b. Mehmed huzurunda, "vakf-ı mezbûrun mütevellîsi olan `Alî Ağa bunda olmamağla `imâret-i merkûmede tabh olunan ta`âm için `asel ve yağ ve sâir zahîreden bir hâbbe olmayup zahîre lâzım olmağın mezbûr el-Hâc Bekir dahi `imâret-i merkûmeye zahîre lâzım oldukda dükkânından vermeğe ta`ahhüd eyledi, şol şartla ki `imâret-i merkûme için bey` eylediği zahîrenin semenini mütevellî-i mezbûr edâdan imtinâ` ederse biz edâ etmek üzre kefil ve zâmin olduk" ifadelerini bakkalın "vicâhen tasdik ve şifâhen tahkîk" etmesi üzerine durum resmiyet kazanmıştı¹⁰².

Bu hadiseden yaklaşık dört ay sonra diğer bir bakkal Seyyid Mahmud Çelebi, imarete 30.280 akçe tutarındaki zahireyi dönemin mütevellîsine teslim etmiş, ancak alacağını tahsil edemeden müteveli görevinden ayrılmıştı. Bu sebeple mahkemeye gelerek, bir önceki mütevellinin zimmetinde kalan paranın kendisine ödenmesini istemişti. İlgili dönemin mütevellisi mahkemede, sözkonusu miktarda zahirenin imarete alındığını doğrulamış, hatta bütün zahirenin imarete harcandığını, ancak zikredilen meblağı bakkala ödeyemediğini "ma'zûl" duruma düştüğünü ifade etmiş, bu arada bakkalın alacağını elindeki muhasebe defterine kaydettiğini ilâve ederek bu deftere bakılarak karar verilmesini istemişti. Gerçekten de eski mütevellinin imza ve mührünü taşıyan defter, söylediklerini doğrulayan işlemler yapıldığını ortaya çıkarmış ve yeni mütevellinin, bakkalın alacağını ödemesi yolunda karar verilmişti¹⁰³.

1635'de cami ile birlikte, "...ve vâkıf-ı mezbûrun `imâret-i `âmirelerinde tabh olunan aşhâne kubbeleri ve yine câmi'-i mezbûrun garb tarafında vâki' müsâfirin için binâ olunan hân"ın bazı yerleri

¹⁰⁰ Bkz. BŞS B 42 78a.

¹⁰¹ Bkz. BŞS B 55 241b.

¹⁰² Bkz. BŞS B 57 6b.

¹⁰³ Bkz. BŞS B 57 32a.

tamire ihtiyaç duyduğu tespit edilmiş ve onarım giderlerinin 140.493 akçeye ulaşacağı tahmin edilmişti¹⁰⁴.

1684'de cami, imaret, türbe ve medrese bir bütün halinde onarıma alınmış, bu arada imaretin çatısı da yenilenmişti. Bütün bu tamire harcanan miktar ise 120.770 akçeyi bulmuştu¹⁰⁵.

1734'de Çelebi Sultan Mehmed vakfı mürtezikasından müderris, imam-hatip, şeyh-i imaret, vekilharç, mutemed, mühürdâr, ser-tabbâg-ı imâret (tabbâh olmalı), iki câbî, kilârî ve aynı vakıftan ücret almakla birlikte Ulucamî'de Cuma vâizi ve diğerlerinden oluşan kalabalık bir grup, mahkemeye gelerek mütevellî Teberdâr el-Hâc Mehmed Efendî'nin huzurunda, vakıf köylerinden 3.520 kil ve diğer köylerden 6.000 kil olmak üzere toplam 9.520 kil buğday ve "sâireden mâ'adâ hâsıl kayd olunup herbirimizn yedimizde olan berât-ı şerîf mûcibince müstahak olduğumuz cerâyâmız ile vakf-ı şerîf-i merkûmun 'imâret-i 'âmiresinde tabh olunan nân-ı 'azîz ve ta'âm-ı sâireye vefâ edüp kat'â noksân iktizâ etmez iken mütevellî-i merkûm sene-i mâziyede zikrleri sebk eden...kendi tagyîr eylediği karyelerde mahsûlât ve gallât noksân oldu, deyu kavli-i mücerredî ile herbirimizin senevî mu'ayyen cerrelerimizi vermeyüp ve mahmiye-i mezbûrede Bursa kili iki kil hinta bir guruşa râyic iken bizlere altı kile bir guruşdan cerre bahâ verüp muhâsame ve mukâvemete 'adem-i kudretimizden nâşî bi'z-zarûrî kabûl edüp..." denilmektedir¹⁰⁶. Ancak belgenin devamı bütün uğraşılara rağmen defterden tespit edilememektedir. Buna rağmen vakıf mürtezikasının, sıkıntılarını mahkemeye intikal ettirdikleri, belli bir süre mütevellinin yaptığını "zarûreten" sineye çektikleri anlaşılmakta, -muhtemelen belgenin devamında da mürtezikanın, durumlarının eski haline dönüştürülmesi konusunda mahkemenin yardımcı olması istenmektedir.

1743'de yine külliye'nin bütün ünitelerini ilgilendirecek biçimde gerçekleştirilen tamir, mahkeme sicillerine ayrıntılarıyla geçirilmişti. Bu kapsamda imaretteki kazan ocakları, kaldırım ve musluk tamirine 7.200, odun anbarı çatısı ile fırın yakınındaki anbar ve hamur teknesine 8.000, fırın üzerindeki çatıya 6.000, "fevkânî kilerinin tahtânî"sinde tuz, yağ, bal ile diğer bazı yerlere 11.800, yeni yaptırılan demir pencere çerçevelerine 3.000, zemin kaldırımına 3.000, kiler ile arasında yeni yapılan arşın duvarlarına 15.780, kilerin üstünde yeni yapılan demir pencere çerçevelerine 3.000, yine kilerin üstündeki tahta döşemesine 13.800, yeni yaptırılan pirinç anbarına 8.000, kilerin sıvasına 5.000, alt ve üstteki küçük ve büyük kapılarla merdivene 10.000, imaret şeyhine

¹⁰⁴ Bkz. BŞS B 58 100b.

¹⁰⁵ Bkz. BŞS B 111 33a.

¹⁰⁶ Bkz. BŞS B 94 156a.

ait sofayla "kalburhâne sofası" ve meydan kaldırımına 10.000, imaret içindeki sıva vs. için 3.000, fırın kemeri onarımına 2.000, me'kelin kuzeyinde yenilene arşın duvarına 4.200, me'kel duvarlarının sıvasına 1.500, me'kel meydanındaki yeni kaldırımın taşına 6.000, me'keldeki "talebe-i 'ulûmun oturak tahtaları ve kapısı ve sofa bedeli ve vaz' olunan tahta serîrler tecdîdleri"ne 7.000, çatıda yaptırılan on bacaya 1.200, imaret duvarlarına 52.960, imaret üzerindeki çatıya 12.000, tuvalet ve civarındaki sofa kaldırımları ve bitişindeki arşın duvar tamirleri için 12.000, buğday anbarı kapısının arşın duvarına da 4.800 akçe harcanması öngörölmüş, bu arada külliyyeye gelen ve imarete de akan Akçağlan suyunun yollarına da 37.440 akçe gerekeceği tespit edilmişti. İmarete toplam 249.680 akçe harcanırken, onarımın tamamı için sarfedilmesi öngörölen toplam rakam ise 925.388 akçe idi¹⁰⁷.

1768'de Bursa kadısına gönderilen bir fermenda cami, medrese, türbe ve imaret ile Devlet Hatun Türbesi'nin kubbe kurşunlarının onarılması istenmekte, ancak harcama kalemleri ve masraflar konusunda ayrıntı verilmemektedir¹⁰⁸.

1775'de Çelebi Sultan Mehmed Vakfı'na ait musakkafâtın onarımı için keşf yapılmış, bu meyanda imaretin ahşap sakfının da 15.000 akçe ile yenilenebileceği tespit edilmişti. Harcanacak toplam miktar ise 481.200 akçe olarak belirlenmişti¹⁰⁹.

Bu keşfin yapılmasından yaklaşık bir yıl sonra, gerçekleştirilen tamirat masraflarının ortaya çıkarılabilmesi oluşturulan heyetin yaptığı incelemeler sırasında imaretle ilgili şu ayrıntılı muhasebe de tutulmuştu. Bilirkişi heyeti, imarette fırın ve kazan ocağı için 5.400, imaretin kubbesi için 2.700, imaret ve me'kel tamiriyle kiremit ve diğer ihtiyaçları için 1.260, anbar tamiri ve kiremit için de 7.800 akçelik bir harcama ile tamirinin olabileceğine karar vermişti. Bu külliyenin tamiri için bir yıl önce keşf sırasında tahmin edilen miktar, bir yıl sonra yaklaşık 18.000 akçe fazlasıyla tamamlanmıştı¹¹⁰. Bu da ilgili tahmin komisyonunun yaklaşık % 4 oranında hata yaptığını gösteriyor.

Bundan sonra imarette geniş çapta tamirlere pek rastlanmıyor. 1780'de cami, imaret ve türbeye gelen su için gereken 7.570 "kanevât" ve diğer masraflar için 776 kuruş¹¹¹, 1826'da medrese ve imaretin kiremitlerinin yenilenmesi için de 250 kuruş¹¹² harcanmıştı.

¹⁰⁷ Bkz. BŞS B 124 70a.

¹⁰⁸ Bkz. BŞS B 117 90b.

¹⁰⁹ Bkz. BŞS B 117 126a.

¹¹⁰ Bkz. BŞS B 207 10b.

¹¹¹ Bkz. BŞS B 207 62a.

¹¹² Bkz. BŞS B 86 75b.

1902 yılında Çelebi Sultan Mehmed Mahallesi'nde, Emrî Efendi evi, Mahyacı evi, Salih Efendi Kahvesi ve yol ile çevrili ve 239 zirâ' büyüklüğündeki yer, Yeşil İmareti'nin anbarı iken uzun müddet bakımsızlık yüzünden arsa olarak kalmıştı. Bu arada Sultan Orhan İmareti anbarı, Bursa'daki bütün selâtin imaretlerine "anbar" olarak tahsis edilmiş olduğundan, imaretin arsa halinde bulunan anbar yerinin kiraya verilmesi konusunda izin içeren "irâde-i seniyye" istenmişti¹¹³.

Yeşil İmareti'nde "fukarâ için tabh olunan ta'âmdan" değişik sayıda ve miktarda fodla ve aş tahsis edildiğine dair çok sayıda belge mevcuttur¹¹⁴.

Mahkeme sicillerinde yer alan muhasebe defterleri, imaretlere yapılan harcamalar hakkında önemli bilgiler barındırır. Meselâ 1838 tarihli bir vakıf muhasebe defterinde "el-mesârif" başlığı altında yaklaşık 8,5 aylık harcamalar şöyle gösterilmiştir¹¹⁵:

Bu süre içinde imarete verilen buğday	:1.750 kil
İmarete verilen çorbalık buğday	: 170 "
Muharremde aşura için verilen buğday	: 5 "
İmarette her hafta 11 vukiyye piriç	: 396 kıyye
Kandil gecelerinde piriç	: 60 "
İmarete verilen tereyağ	: 136 "
Kandil gecelerinde tereyağ	: 24 "
İmarete, türbe ve camiye kandil için zeytinyağı	: 76,5 "
Üç kandil gecesinde kandil için zeytinyağı	: 9 "
İmarete verilen pekmez	: 104 "
Aşura için pekmez	: 50 "
Aşura için bal	: 3,5 "
Hatab bahâ ber-vech-i maktû'	: 2125 krş.
İmarete verilen nohud haftada 4'er kıyyeden	: 136 kıyye
Kandil gecelerinde nohud	: 36 "
İmarete verilen tuz her gün 3'er kıyyeden	: 750 "
İmarete verilen sirke ayda 8 kıyyeden	: 38 "

¹¹³ Bkz. BŞS C 5 47b.

¹¹⁴ Meselâ bkz. BŞS B 41 86a,120b, B 61 73b, B 336 56a, C 5 17b.

¹¹⁵ Bkz. BŞS C 24 36ab. Aynı içerikte diğer bir belge için bkz. C 92 5b-6a.

Talebeye lahm bahâ ayda 5'er kuruşdan	:	40 krş.
Habbâz-ı imâret	mâhiye: 100 krş	: 850 "
Hamîrî-i imâret	" : 50 "	: 425 "
Âsyâbî-i imâret	" : 50 "	: 425 "
Vekilharc-ı imâret	" : 50 "	: 425 "
Kalbûrî-i imâret	" : 25 "	: 212,5 "
Râh-ı âbî-i imâret	" : 4 "	: 34 "
İmaret için hazr (?)	:	35 "
İmaret fırın küreği, hasır ve diğer harcamala	:	185 "

"el-Mesârif" bölümünde imaret dışında başka konularla ilgili harcamalar da gösterilmiştir. Meselâ, Nakşî Ahmed Baba ile Kadirî şeyhi Şemseddin Efendi'ye vakıftan ayrılan tahsisatla ilgili bilgi bu bölümden edinilmektedir.

MURADIYE İMARETİ

Bursa'da inşâ edilen son selâtîn imâretini II. Murad yaptırmıştır. Osmanlı tarihlerinin, yaptığı çok sayıdaki hayır sebebiyle "Ebu'l-hayr" adıyla ünlendiğini belirttikleri¹¹⁶ II. Murad'ın Bursa'daki bu eserleri dışında, Edirne, Selânik ve İpsala'da da muhtelif hayrâtı vardır¹¹⁷. II. Murad, Bursa'dan sonra ikinci imaretini ise Edirne'de yaptırmıştır¹¹⁸.

II. Murad'ın Bursa'da yaptırdığı ve zaviye ile medreseden oluşan yapılara ait düzenlenen vakfiyenin aslı bulunmamakla birlikte, 22 Şevval 833 / 14 Temmuz 1430 tarihini taşıyan bir tercüme sureti Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde yer almaktadır. Vakfiyesinden, Bursa'daki eserler için tahsis edilen çok sayıda vakıf bulunduğu anlaşılmaktadır¹¹⁹.

Vakfiyedeki tarih bu olmakla beraber, Muradiye semtinde başlanan inşaatın bir buçuk yılda bitirildiği, yapının giriş kapısı üzerindeki üç satırlık kitâbesinden öğrenilmektedir¹²⁰. Kitabe, bu eserlerin Receb 828 / Mayıs 1425'de II. Murad tarafından yapımının emredildiğini ve Muharrem 830 / Kasım 1426'da da tamamlandığını haber vermektedir.

¹¹⁶ Bkz. Kepecioğlu, age, III,370.

¹¹⁷ Bkz. İ.H. Uzunçarşılı, "Sultan İkinci Murad'ın Vasiyetnamesi", Vakıflar Dergisi, sy.4 (Ankara 1958), s.13-14.

¹¹⁸ Neşrî, age, II,679.

¹¹⁹ Vakıflarla ilgili geniş bilgi için bkz. Ayverdi, age, II,298-299; Bilge, age, s.129.

¹²⁰ Kitabenin fotoğraf ve çevirisi için bkz. Baykal, age, s.166.

Mehmed Neşrî, eserinde II. Murad'ın hasletlerine ayırdığı bölümde şu satırlara yer verir: "ve etrâf-ı âlemi ma'mur etmekte sâ'î idi. Ve dâr üs-saltana Bursa'da bir 'imâret ve bir 'âli câmi' yapıp, zikr olan câmi'e otuz hâfız ve on dört mühellil tayin etti ki, her gün yetmiş bin tehليل edeler...Ve bu câmi'in yanında bir medrese-i âliye dahi yapıp ikisinin mâbeyninde bir âli kubbe dahi buyurdu. Ve vücud-ı şerifi âhir ol kubbede müşerref ola"¹²¹.

Hoca Sadeddin Efendi, camiin giriş yerinde çeşitli yemeklerin pişirilmesi için genişçe yapılan Murâdiye İmâreti'nde sabah ve akşam gün kararırken herkese yemek verildiğini ve açların doyurulduğunu ve özellikle "her gün üç yüzden ziyâde tâlib-i 'ilm ol me'kelde def-i gâile-i cû' edüp du'â vü senâ ile" teşekkürü eksik etmediklerini bildirmektedir¹²².

Vakfiye suretinde, akarlardan elde edilecek hâsılâtın sarfedileceği yerler belirtilirken, imaretle ilgili görevlilerin ve kendilerine tahsis edilen gelirlerin bir listesiyle karşılaşıyoruz. Buna göre; günde 15 dirhem ve her ay 1 müd buğday, 1 müd arpa ve ¼ piriç cerre ile şeyh, iki nakibe 2 akçe, kapıcı, ferrâş ve iki mimarın her birine 2'şer akçe, mahzenciye 2, kâtibe 5, kilerci ve vekilharca 2'şer dirhem ve 6'şar müd buğday, dörder ekmekçi ve aşçıya 2'şer akçe ödenecek, müteveliye de mahsûlün 1/50'i verilecek, imarette ise günde iki kez yemek pişirilecektir¹²³.

Muradiye Camii'nin kuzeydoğusunda ve Bursa ovasına bakan dik yamacın yakınında bulunan, yaklaşık 40 m. uzunluğunda ve 13 m. genişliğinde bir bina halinde yapılan imaret, uzun bir dönem kullanılamaz ve harap bir bina halinde iken¹²⁴, son yıllarda restore edilerek modern bir restoran olarak işletmeye açılmıştır.

Bursa Mahkeme Sicilleri'nde imaret ile ilgili belgeler arasında şu kayıtlara rastlanmıştır:

1623'de vakfın mütevellisi mahkemeye müracaat ederek, "merhûm-i müşârunileyhin 'imâret-i 'âmireleri kurbünde vâki' odun anbârının ba'zı mevâzi'ı yıkılıp ve istablinin ve 'imâret kapısı kurbünde olan sofanın ve câmi'-i şerifin taraf-ı garbisinde olan misâfirhâne sofası harâb" olduğunu haber vererek keşif yapılmasını talep etmiş ve gönderilen bilirkişi komisyonu bu onarımın ancak 10.130 akçe ile mümkün olabileceğine karar vermişti¹²⁵.

¹²¹ Neşrî, aage, II,677-679.

¹²² Bkz. Hoca Sadeddin Efendi, age, I,403.

¹²³ Bkz. Ayverdi, age, II, 298-299.

¹²⁴ Bkz. Baykal, age, s.42; Ayverdi, Age, II,42.

¹²⁵ Bkz. BŞS B 42 84a.

1627 ve 1628 yıllarında, imarete "fukarâ-i müslimîn ve müslimât için tabh olunan ta'âmdan" faydalanan birçok kişinin varlığını, ölüm ve hakkından vazgeçme gibi hadiseler dolayısıyla mahkeme sicillerine kaydedilmesinden anlıyoruz¹²⁶. Aynı uygulamaları daha sonraki dönemlerde de aynı yoğunlukla gerçekleştirildiğine dair birçok kayda rastlamak mümkündür¹²⁷.

1628'de vakfın mütevellisi, "mürûr-ı eyyâm ve kürûr-ı a'vâm hasebiyle harâb ve mâil-i türâb" olan cami vs. yerlerin onarımının keşfi için mahkemeye başvurmuş, bu arada imaret anbarının kapısı ve kiler duvarı da tamirinin keşfi yapılmış ve toplam harcamanın 18.545 akçeyi bulacağı tespit edilmişti¹²⁸.

1671'de vakıf mütevellisi Musli Ağa mahkemede, vakfın cami, medrese, hamam, türbe, imaret ve şadırvanlarına "Pınarbaşı nahri"nden akan suyun mecrâsında bulunan Alacahırka, Demirkapı ve Azebey mahallelerinde oturan müslüman ve gayrimüslim ahaliden bir kısmı evlerine "küpler ve lüleler ihdâs ve künkleri delüp", külliye'nin sözkonusu birimlerine akmakta olan suyun ciddi bir şekilde azalmasına sebebiyet verdiklerini belirterek, mahkemece oluşturulacak bir keşif heyetinin tahkikat yapmasını istemişti¹²⁹.

1697 yılında mahkemeye gelen imaretin kiler kâtibi, 1697-1702 yılları arasında beş yıl boyunca "ber-vech-i maktû", Bursa kilesi ile 2.400 kile buğday ve 1.500 kile yulafı vakıf anbarına teslim edeceğine dair verdiği söz tutanaklara geçirilmişti¹³⁰.

1717 yılına ait bir defterde, Muradiye İmareti'nde buluna "habbâzîn sofası ve fırını"nın tamirine 21.804 akçe harcanmıştı¹³¹.

1745 yılı başlarında tutulan bir sicil defterine göre, bu tarihte mütevellinin isteği üzerine gerçekleştirilen bir tamir keşfi sırasında, "...işbu 'imâret-i 'âmirenin fodula tabh olunan fırını üzerinde ve fırın-ı merkûm ittisâllerinde vâki' talebe-i 'ulûm fukarâlarına mahsûs me'kel ta'bîr olunur mahallin...ve matbah-ı 'âmireleri üzerinde olan sakfın dahi bir mikdârı ve ebniye-i mezkûrelerin arşın divârları rahnedâr olup...tecdîd ve kâbil-i ta'mîr olan mahallerinin ta'mîri"ne dair bazı ayrıntılar öğrenilmektedir. Sözelimi, fodula fırını üzerindeki çatının bennâ zirâ'ıyla 660, me'kel çatısının 240 zirâ' olduğu ve her bir zirâ'ın bütün masraflarıyla 240 akçe ile tamirinin yapılabileceği öngörülmüş,

¹²⁶ Meselâ bkz. BŞS B 48 72a,153b, B 49 26a.

¹²⁷ Meselâ bkz. BŞS B 57 63a,85b, B 61 95a,124a, B 70 18b, C 5 33b

¹²⁸ Bkz. BŞS B 49 44a.

¹²⁹ Bkz. BŞS B 90 103a.

¹³⁰ Bkz. BŞS B 94 164b.

¹³¹ Bkz. BŞS B 94 48b.

ayrıca me'kelin yanan dört ağaç penceresi yerine demir pencere konulduğu, me'kel kapısının yenilendiği, me'kel yanındaki hanın anbar, anbarın da han olarak düzenlendiğini, "ve 'atık odun anbarı yerine müceddeden ta'yîn olunan hânın derûnunda müceddeden binâ ve ihdâsa muhtâc olan altı 'aded ocak ve sofaları ve hayvanât için yemlikleri" ve diğer onarımlar için iki yük 34.460 akçe gerektiği rapor edilmişti¹³².

1781 yılındaki diğer bir keşifte, cami ile ilgili tamir giderlerinin dışında, imaretin bacaları, kurşun aktarması vs. ile imaret, cami ve türbeye akan su yollarına toplam olarak 3.375,5 kuruş harcanacağı tahmin edilmişti¹³³.

1815'de II. Murad'ın "binâ ve ihyâ buyurdıkları 'imâret-i 'âmireleri fırını bundan akdemce bagteten münhedim olmakdan nâşî mürtezika-i vakf ve talebe-i 'ulûm"un isteğiyle keşfi yapılmış ve bu arada fırına 4.000 adet çarşı tuğlası, 200 yük sarı toprak ve diğer harcamalar için 984 kuruşun gerekeceğine karar verilmişti¹³⁴.

1835 yılı belgelerini içeren bir defterde, Yeşil, Orhan, Emir Sultan ve Muradiye imaretlerinde, Ramazan ve Kurban bayramlarının arafesinden, bayramların üçüncü gününe kadar imaretlerde yemek ve ekmek pişirilmesi âdet haline gelmiş iken, sözkonusu vakıf mütevellileri tamâ' ederek bayram arafesi yerine üç gün öncesinden başlayarak bayramın altıncı gününe kadar imareti tatile çıkardıkları tespit edildiğinden, eski uygulamanın devamı konusunda mütevelliler uyarılmıştı¹³⁵.

1836'da imarete gerçekleştirilen diğer bir onarım sırasında imaret çatısı ve kiremidi ile müteahhit, dülger, rençber vs. için ödenen miktar toplam 1.730 kuruşu bulmuştu¹³⁶.

Mahkeme sicillerinde yer alan bu ve benzeri kayıtlardan hareketle imarete matbah, me'kel, kiler, odun anbarı ile bir ahırın bulunduğu, 1745'den itibaren de bu yapılar topluluğuna bir hanın ilâve edildiği anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Osmanlı klasik döneminde Bursa'da yaşanan imar faaliyetlerinde en büyük pay padişahlara aittir. Devletin başkenti Bursa'da, Osman Gazi'den sonraki beş hükümdar, bu şehre verdikleri değeri yaptırarak külliyele ortaya koymuşlardır. Bu külliyelele en önemli ünitelerinden

¹³² Bkz. BŞS B 124 110a.

¹³³ Bkz. BŞS B 207 72b.

¹³⁴ Bkz. BŞS B 336 44a.

¹³⁵ Bkz. BŞS B 86 15b.

¹³⁶ Bkz. BŞS C 23 16b.

biri, şüphesiz imaretler idi. İmaretler, Bursa'da olduğu gibi, Osmanlı coğrafyasının hemen tamamında rastlanan ve sosyal açıdan büyük fonksiyonlar yüklenen müesseselerdi. Özellikle eğitim-öğretimle meşgul talebe ve hocalarla diğer vakıf mürtezikasının günde iki öğün beslenme ihtiyaçlarının giderildiği bu aşevlerinden, imaretin çevresinde bulunan mahallelerin fakirleri de belli bir düzen dahilinde faydalanıyorlardı.

Kamunun bir kesiminin ücretsiz istifade ettikleri bu lokantalarda, özellikle Ramazan ayında, dinî bayramlar öncesinde ve kandil gecelerinde, imareten yararlanan vatandaşlara daha zengin yemek çeşitleri sunulmaktaydı. Padişahların imaretlerinde görülen bu manzara öylesine halkı etkilemekteydi ki, ekonomik durumu müsait birçok devlet ileri gelenleri de imaretler inşa etmek durumunda kalmışlardı. Kaldı ki, halka yönelik bu yemek yardımları sadece imaretlerle sınırlı kalmamakta, aynı zamanda zaviye ve diğer bazı vakıfların matbahlarında pişirilen yemekler -imaretler kadar geniş bir halk kesimine ulaşmasa da- birçok fakir vatandaşın ihtiyacını karşılamaktaydı. Osmanlılardaki son derece etkin bir sosyal yardım hüviyetindeki bu hizmetler, günümüzde Kızılay ve belediyelerin ilgili birimleri tarafından verilmeye çalışılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

ASLANAPA, Oktay, "İznik'te Sultan Orhan İmâret Camii Kazısı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı, I (1964-1965)

AŞIKPAŞAOĞLU, Aşıkpaşaoğlu Tarihi (Tevârîh-i Âl-i Osman), (nşr. Atsız), İstanbul 1970.

AYVERDİ, Ekrem H., Osmanlı Mimarisinin İlk Devri I, İstanbul 1966.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı, "Yıldırım Bayezid'in Bursa Vakfiyesi ve Bir İstibdalnâmesi", Vakıflar Dergisi, sy.8.

BAYKAL, Kazım, Bursa'da Ulucami, İstanbul 1950.

BAYKAL, Kazım, Bursa ve Anıtları, İstanbul 1982.

BELİĞ, İsmail, Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefiyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân, Bursa 1884.

Bursa Şer'îye Sicilleri (BŞS) A 4, 5, 20, 29, 35, 36, 39, 40, 46, 58, 81, 107, 108, 110; B 31, 37, 41, 42, 48, 49, 55, 57, 58, 61, 70, 74, 76, 81, 86, 90, 94, 96, 111, 117, 124, 131, 146, 207, 336; C 1, 3, 5, 10, 13, 23, 24, 81, 103.

ÇETİN, Osman, "Osmanlılarda İlk Tıp Fakültesi Bursa Darüşşifası ve Tıbbî Faaliyetler", Yedi İklim Dergisi, (Temmuz 1993).

ÇETİNTAŞ, Sedat, Türk Mimari Anıtları Osmanlı Devri Bursa'da Murat I ve Bayezit I Binaları, İstanbul 1952.

- DAĞLIOĞLU, Hikmet T., Onaltıncı Asırda Bursa, Bursa 1940.
- DANIŞMEND, İsmail H., İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I, İstanbul 1971.
- EYİCE, Semavi, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi: Zâviyeler ve Zâviyeli-Camiler", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XXIII/1-2 (1962-1963).
- GELİBOLULU Mustafa Âlî, Künhü'l-Ahbâr, İstanbul 1277.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "Murad I. Tesisleri ve Bursa İmareti Vakfiyesi", Türkiyat Mecmuası, c.X (İstanbul 1953).
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "Bursa'da Kuruluş Devrinin İlim Müesseseleri, İlim Adamları ve Bursa Tarihçileri Hakkında", Necati Lugal Armağanı, Ankara 1968.
- HIZLI, Mefail, Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri, İstanbul 1998.
- HIZLI, Mefail, Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri, Bursa 1999.
- HOCA SADEDDİN EFENDİ, Tâcü't-Tevârîh, I, İstanbul 1279.
- HÜSÂMEDDİN (Hüseyin), "Orhan Bey'in Vakfiyesi", TTEM, 1 Eylül 1926, 17(94).
- KEPECİOĞLU, Kamil, Bursa Kütüğü, I-IV, Bursa Eski Basma ve Yazma Eserleri Kütüphanesi, Genel no:4519-4522.
- KOYUNLUOĞLU, A.M.Turgut, İznik ve Bursa Tarihi, Bursa 1935.
- KÖSEOĞLU, Neşet, Tarihte Bursa Mahalleleri, Bursa 1946.
- Mecmua-i Eş'âr, Fatih Millet Kütüphanesi, Ali Emiri no:726.
- MEHMED NEŞRÎ, Neşrî Tarihi (Kitâb-ı Cihannümâ), I, (haz. F.R.Unat-M.A.Köymen), Ankara 1987.
- Müderrişin Vezâifi, Bursa Eski Basma ve Yazma Eserleri Kütüphanesi, Genel no:1601.
- NİŞANCI MEHMED PAŞA, Tevârîh-i Âl-i Osmân, İstanbul 1873.
- ORUÇ BEĞ, Oruç Beğ Tarihi, (nşr. Atsız), İstanbul 1973.
- UZUNÇARŞILI, İ.H., "Sultan İkinci Murad'ın Vasiyetnamesi", Vakıflar Dergisi, sy.4 (Ankara 1958).
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, I, Ankara 1988.